

ЕЗЗЗЗЗweКІЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ

ГОНЦА ІРИНА СЕМЕНІВНА

УДК 81'373.21

ОЙКОНІМІЯ ЧЕРКАЩИНИ

Спеціальність: 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент **Торчинський Михайло Миколайович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, докторант кафедри сучасної української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор **Лучик Василь Вікторович**, Національний університет “Києво-Могилянська академія”, професор кафедри української мови
кандидат філологічних наук **Вербич Святослав Олексійович**, Інститут української мови НАН України, науковий співробітник відділу ономастики

Провідна установа: Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка, кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України

Захист відбудеться “17” листопада 2006 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.19 Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14, к. 63).

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, к. 10).

Автореферат розіслано “ ___ ” _____ 2006 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент**

Л.П. Гнатюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Важливим компонентом історико-географічної характеристики певного регіону виступають назви населених пунктів, які, виконуючи репрезентативну функцію, часто виявляють архаїчну лексику, фонетичні, граматичні та словотвірні явища. Саме ойконіми, будучи відносно пізними утвореннями порівняно з іншими класами географічних назв, вносять неоціненне доповнення у вирішення суперечливих питань з етногенезу, колонізаційних і міграційних процесів корінного населення. Семантичний аналіз найменувань поселень дає можливість охарактеризувати регіональну антропосистему, розвиток промислів і ремесел, встановити етнічну та соціальну належність посесорів, продемонструвати унікальні діалектні слова, які в окремих випадках втрачені лексичним складом мови.

Саме ці та багато інших чинників і сприяли підвищенню інтересу лінгвістів до дослідження регіональної ойконімії. Перші спроби структурно-семантичного аналізу слов'янських ойконімів здійснив чеський учений Ф. Палацький (I пол. XIX ст.), а в Україні біля витоків наукової класифікації та системного вивчення назв населених пунктів стояли М. Кордуба, Я. Рудницький, Л. Гумецька (30 – 40-і рр. XX ст.). Починаючи з другої половини XX ст., питання регіональної ойконімії увійшли в коло наукових інтересів Д. Бучка (Покуття), М. Габорака (Прикарпаття), Н. Герети (Північна Хмельниччина), Ю. Карпенка (Буковина, Одещина), В. Котович (Опілля), В. Лободи (Дніпро-Бузьке межиріччя), Я. Пури (Рівненщина), М. Торчинського (Південно-Західне Поділля), Є. Черняхівської (Львівщина), В. Шульгача (Волинь) та інших ономастів. Деякі найменування поселень Черкащини теж оказіонально фігурували у працях окремих учених, однак у цілому ойконімія цієї території до сьогодні ще не була предметом спеціального вивчення.

Таким чином, зважаючи на те, що аналіз назв поселень проводився фрагментарно і був позбавлений цілісного наукового підходу, проблема етимологічного розгляду ойконімії досліджуваного регіону залишається актуальною й сьогодні.

У процесі дослідження враховано, що до 1954 р. територія сучасної Черкащини постійно коректувалася в адміністративно-територіальному аспекті. Так, станом на 1939 р. правобережна частина досліджуваного регіону належала до Київської області, лівобережна (Гельмязівський, Золотоніський, Іркліївський і Чорнобаївський райони) була включена до складу новоствореної Полтавської області, а Кам'янський і Чигиринський райони – до Кіровоградщини.

На сьогодні Черкаська область – це цілісна історико-географічна територіальна одиниця, до складу якої входять Городищенський, Драбівський, Жашківський, Звенигородський, Золотоніський, Кам'янський, Канівський, Катеринопільський, Корсунь-Шевченківський, Лисянський, Маньківський, Монастирищенський, Смілянський, Тальнівський, Уманський, Христинівський, Черкаський, Чигиринський, Чернобаївський і Шполянський райони.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Тема дисертації затверджена на засіданні Координаційної ради „Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 16 від 12 червня 2003 р.). Запропоноване дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язане з перспективним планом роботи Східноподільського лінгвокраєзнавчого науково-координаційного центру, що функціонує при кафедрі української мови Інституту філології та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Мета роботи передбачає комплексний аналіз дериваційних, мотиваційних і лексико-семантичних особливостей ойконімії Черкаської області від найдавніших часів до сьогодення.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- здійснити історичний огляд розвитку системи назв населених пунктів Черкащини від перших фіксацій до XXI ст.;
- показати особливості творення одно-, дво- та багатокomпонентних найменувань поселень Черкаського краю;
- простежити характер мотиваційної та лексико-семантичної структури згаданих онімів;
- визначити продуктивність різних дериваційних і лексико-семантичних типів досліджуваних ойконімів;
- здійснити порівняльну характеристику словотвірної структури назв поселень Черкаської області з ойконімними системами інших регіонів України;
- виявити вплив екстралінгвальних факторів на процес формування місцевого ойконімікону;
- укласти словник ойконімів Черкаської області.

Об'єктом дослідження є назви населених пунктів 20 районів Черкащини (1 832 найменування), зареєстровані в адміністративно-територіальних довідниках, словниках, картах, стародавніх актах тощо.

Предмет дослідження – дериваційна структура одно-, дво- та багатокomпонентних найменувань поселень Черкаської області, їхні лексико-семантичні та мотиваційні особливості.

Методи і прийоми дослідження. Комплексний підхід до вивчення ойконімії регіону проводився за допомогою описового методу з використанням стратиграфічного, генетичного, етимологічного, словотвірного, формантного, статистичного, порівняльного, лінгвогеографічного та картографічного прийомів.

Джерельною базою для ойконімічних студій досліджуваного регіону стали довідники адміністративно-територіального поділу, зокрема “Список населенных мест по сведениям 1859 года” (1862 р.), “Указатель къ изданиямъ временной комиссії для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденной при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ (съ 1845 по 1877 годъ)” (1882 р.), “Алфавитный списокъ населенныхъ мѣстъ Киевской губерніи” (1885 р.), “Памятники, изданные Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ”, “Списокъ населенныхъ мест Киевской губернии” (1895 р.), “Список населенныхъ мест Киевской губернии” (1900 р.), “Материалы подворной переписи Полтавской губерніи въ 1900 году. Золотоношскій, Лохвицкій, Лубенскій, Миргородскій і Переяславскій уезды” (1905 р.), “Список поселень Київщини” (1924 р.), “Статистичний справочник по Золотоношській окрузі на 1924–1925 рр.” (1925 р.), “Статистичний довідник по Полтавщині на 1925 р.” (1925 р.), “Список поселень Черкаської Округи” (1926 р.), “Список поселень Уманської округи. Попередні підсумки всеспількового перепису населення 1926 р.” (1927 р.), “Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ ... ” (1946, 1987 рр.), “Черкаська область Української РСР. Історико-географічний нарис та економічна характеристика” (1957 р.), “Черкаська область. Адміністративно-територіальний поділ...” (1966, 1972, 1981, 1989 рр.).

При написанні дисертації й укладанні словника ойконімів використано і картографічний матеріал: “Вишневецчина” 1640 – 1649 рр. Володіння князів Вишневецких”, “Plan de la Bataille de Pultawa ee 27 Juin U.S. 1709”, “Tabula Geographica Generalis Gubernii Kioviensis in X. Legiones divisi” (1775 р.), “Генеральная карта Киевской губернии, разделенная на 10 полков” (1775 р.), “Атлас Киевской губернии, состоящий из генеральной карты 12 городовых планов и 12 поветовых карт” (1800 р.), “Карта представляющая Малороссію подъ владѣніемъ Польскимъ, составленная въ началѣ XVII века Инженеромъ Бопланомъ, на Россійскій языкъ переложенная Дмитріємъ Бантышъ-Каменскимъ 1829 года”, “Географические карты уездов Полтавской губернии в 10-верстном масштабе с общей по губернии картой в масштабе 24 версты в 1 дюйме” (XIX ст.), “Карта Киевской губернии” (кін. XIX – поч. XX ст.), “Карта Черкаскаго уѣзда Киевской губерніи съ обозначеніемъ Благопочин. округовъ” (1901 р.), “Карта Звенигородского уезда Киевской губернии”

(1903 р.), “Карта Каневского уезда Киевской губернии” (1903 р.), “Карта Чигиринского уезда Киевской губернии” (1903 р.), “Карта Уманского уезда Киевской губернии” (1905 р.), “Административно-дорожная карта Золотоношского уезда” (1909 р.), “Карта Черкасского уезда Киевской губернии” (1914 р.), “Мапа Уманської округи. Адміністративна” (1925 р.), “Звенигородщина / Адміністративна карта” (1928 р.), “Адміністративна мапа Шевченківської округи” (1929 р.), “Черкасская область. Западная часть” (2000 р.).

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що назви поселень Черкаської області вперше стали об’єктом монографічного дослідження: зокрема розглянуто історичний аспект заселення та змін в адміністративно-територіальному поділі Черкащини; здійснено дериваційну, мотиваційну та лексико-семантичну класифікацію назв населених пунктів, які функціонують на сучасному етапі, а також тих найменувань денотатів, що були зняті з обліку або об’єднані з іншими поселеннями; виявлено спільні та відмінні ознаки місцевого ойконімікону у порівнянні з уже дослідженими регіонами України; на основі даних із писемних пам’яток укладено словник назв населених пунктів Черкаської області, який нараховує 1 832 найменування.

Теоретичне значення роботи забезпечується вирішенням окремих проблем методики проведення регіональних досліджень, які здійснюються на основі словотвірного, мотиваційного і лексико-семантичного принципів. Структурний аналіз твірних основ місцевих назв поселень дає змогу розглядати отримані результати у порівнянні з ойконімічними даними інших територій України, що важливо для системного дослідження всього українського ойконімікону.

Практичне значення роботи визначається можливістю використання результатів дослідження у навчально-виховному процесі в освітніх закладах різного рівня, зокрема при викладанні спецкурсу “Українська ономастика”, та для укладення регіональних і всеукраїнських словників назв населених пунктів, “Історико-етимологічного словника назв міст і сіл України”, “Ономастичного атласу України”.

Апробація результатів дослідження. Наукові результати дисертаційного дослідження презентувалися на Міжнародній науковій конференції “Мова у слов’янському культурному просторі” (Умань, 2002), Міжнародній ономастичній конференції “Традиційне і нове у вивченні власних імен” (Донецьк – Горлівка – Святогірськ, 2005), Всеукраїнській науковій конференції “Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні” (Київ, 2000), X Всеукраїнській ономастичній конференції (Тернопіль, 2003),

ономастичному семінарі “Регіональна ономастика в синхронії та діахронії” (Київ, 2002), міжвузівській науково-практичній конференції “Лінгвогеографія Черкащини” (Умань, 2000), щорічних загальноуніверситетських звітно-наукових конференціях викладачів, докторантів, аспірантів і магістрантів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2002–2005).

З теми дисертації здійснено 10 публікацій, із них 4 – у наукових виданнях, включених до переліку ВАК України.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (335 найменувань) та переліку умовних скорочень. У додатках, видрукованих окремим томом, подано список умовних скорочень, словник ойконімів Черкаської області (1 832 номінації) та список джерел (284 найменування), використаних при його укладанні. Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 215 с. (із них – 190 с. основного тексту), додатків – 324 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, вказано його об’єкт і предмет, з’ясовано мету і завдання роботи, визначено методи дослідження, джерельну базу, наукову новизну, теоретичне і практичне значення, представлено форми апробації результатів.

У **першому розділі** дисертації – “**Теоретичні засади вивчення ойконімікону Черкаської області**” – описано історію формування ойконімної системи досліджуваного регіону та подано загальний огляд вітчизняних і зарубіжних студій, предметом вивчення яких були назви населених пунктів Черкащини.

Територія Черкащини, як і України в цілому, була достатньо заселеною в давні часи, про що свідчать археологічні пам’ятки (трипільців, білогрудівців, скіфів, слов’ян). Імовірно, що ці поселення мали певні назви, встановити які сьогодні неможливо. Всі спроби дослідити історію виникнення перших населених пунктів у давнину (до кінця XIII ст.), з’ясувати їхнє етномовне походження ґрунтуються більше на здогадках, а не на фактах, і на детальному аналізі особливостей та факторів міграційних процесів (побут, мова, звичаї тощо).

У XVI – XVII ст. ойконімікон Черкащини формувався в умовах етнічної дифузії (багатосторонньої взаємодії двох або більше етносів, що була зумовлена природними, політичними, соціальними, культурними та іншими обставинами), як добровільної, так і примусової.

Розвиток феодальних відносин, експансія Литви, Польщі, Росії, посилення церковного впливу на державне управління, розвиток приватної власності сприяли появі у XVIII ст. значної кількості поселень, назви яких мотивувалися географічними й адміністративно-господарськими термінами та антропонімами. Статус міста або містечка мала незначна частина денотатів. Переважна більшість населених пунктів виникла до 1768 року, що пояснюється перманентними колонізаційними хвилями населення Західної України, Полісся та Лівобережжя на територію Східного Поділля. Частина міст і сіл відродилася на місці старих поселень, що свідчить про історичну пам'ять українців на генетичному рівні, а також про те, що Черкащина ніколи повністю не обезлюднювалася.

Певною активністю характеризуються відмікротопонімні назви поселень, оскільки значна кількість мікрооб'єктів у XIX – I трет. XX ст. набула статусу ойконімів. Адміністративно-територіальні реформи, переписи населення у радянський період стабілізували кількісну картину ойконімікону Черкащини. З обліку населених пунктів було знято всі малодвірні поселення (хутори, урочища, призагоспи, ферми тощо). Іншомовні, відетнонімні, пейоративні назви замінювалися емоційно-експресивними, ідеологічними та нейтральними лексемами.

Ойконімія Черкащини okazіонально фігурувала у працях багатьох учених, котрі звертали увагу передусім на історичні, статистичні та географічні відомості про поселення. Перші спроби інтерпретації походження назв населених пунктів Черкаської області знаходимо у розвідках XVIII – XIX ст. М. Астряба, А. Богдановича, А. Лазаревського, М. Максимовича, В. Маркіної, В. Модзалевського, Л. Падалка, Л. Похилевича та ін.

Інформація про історичні та лексико-семантичні особливості ойконімів Полтавщини наявна у праці К. Цілуйка “Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю”. Помітне місце у процесі аналізу ойконімікону краю займає фактичний матеріал щодо архаїчних елементів гідронімів Середнього Дніпро-Бузького межиріччя, підготовлений В. Лучиком. Дери́ваційні особливості сучасних найменувань населених пунктів Черкаської області, твірними лексемами яких стали антропоніми християнського календаря, висвітлено в дисертаційному дослідженні М. Мриглод. Фрагментарно описані номінації досліджуваного регіону в ареальних ойконіміїчних студіях Д. Бучка, Т. Гаврилової, О. Купчинського, З. Купчинської, М. Торчинського тощо. Окремі аспекти функціонування власних назв поселень розглянули у наукових доробках П. Бодянський, М. Бондар, Л. Лисенко, Є. Максимов,

Л. Панченко, В. Петрашенко, М. Пономаренко, С. Хаврусь, В. Царенко, В. Щербатюк.

У другому розділі дисертації – “**Однокомпонентні назви населених пунктів Черкащини**” – охарактеризовано способи творення однослівних ойконімів Черкаської області.

На основі словотвірних ознак ойконімікон досліджуваної території поділений на однокомпонентні, дво- та багатокомпонентні конструкції. До першої групи належать однослівні ойконіми, утворені морфологічним, лексико-семантичним та морфолого-синтаксичним способами деривації.

Серед однокомпонентних назв населених пунктів Черкащини, утворених морфологічним способом, одним із найбільш продуктивних словотвірних формантів є суфікс *-івк-а* (16,7 % від загальної кількості назв). 84,5 % номінацій поселень на *-івк-а* становлять відантропонімні денотати, зокрема ойконіми, мотивовані слов'янськими автохтонними особовими іменами відапелятивного походження, які є більш давніми, ніж імена християнського календаря (43,4 %: *Кавунівка, Надточаївка*).

Порівняно сталою продуктивністю характеризуються посесивні назви населених пунктів із суфіксом *-івк-а*, твірними основами яких були близько ста особових християнських імен (36,9 %: *Нестерівка, Устинівка*). Найчастіше фігурують моделі, похідні від антропонімів *Михайло* (9 назв), *Микола, Павло* (по 6 назв) та *Іван* (5 назв). На території Черкаської області також набули поширення деривати на *-івк-а*, похідні від жіночих імен (4,2 %: *Катеринівка, Мар'янівка*).

Ойконіми, в основі яких лежать апелятиви (5,2 %), дозволяють реконструювати суспільне життя регіону в аспектах класового (*Багачівка, Голяківка*), адміністративного (*Війтівка*), церковного (*Ксендзівка, Попівка*) та промислово-економічного (*Ковалівка*) розшарування, охарактеризувати етнічний склад населення краю (*Ляхівка, Литвинівка*). Досліджуючи етимологію вказаних назв поселень, відзначаємо їхній можливий зв'язок з відповідними антропонімами.

Ландшафтні особливості Черкаського регіону зумовили поширення ойконімів, мотивованих флоролексемами (3,7 %: *Вербівка, Калинівка*) та географічними термінами (2,5 %: *Горбівка, Скелівка, Степківка*). Малопродуктивними є твірні основи ойконімів на позначення типу забудов (1 %: *Завадівка*), дієслівні лексеми (1 %: *Перегонівка*) та зооніми (0,25 %: *Пугачівка*).

Кількісно обмеженими є відгідронімні (*Ірдинівка, Ятранівка*) та відойконімні (*Уманівка, Чигиринівка*) назви поселень, що пояснюється

неможливістю утворення багатьох похідних від власних найменувань населених пунктів та водних об'єктів (1,7 %).

Ойконіми на *-івц-і, -инц-і* в Україні займають третє місце за чисельністю, однак для ойконімікону Черкаської області ця модель є малопродуктивною (1,9 % від загальної кількості назв поселень). Переважна більшість таких назв населених пунктів локалізується в центральній та лівобережній частині Черкащини. Базовими для творення ставали переважно слов'янські автохтонні особові назви відапелятивного походження (53,3 %), рідше – християнські імена (чоловічі – 26,7 %, жіночі – 4,4 %): *Воронинці, Кочержинці, Микитинці, Тамаринці*. Спадними моделями виявилися ойконіми невідантропонічного походження, що вказують на людей за місцем їх поселення (6,7 %: *Зарубинці, Розсошинці*) та на переселенців із сусідніх населених пунктів (2,2 %: *Драбівці*). Крім того, твірними основами ойконімів епізодично ставали лексеми з “ідеологічним” забарвленням та етнічними (по 2,2 %): *Переможинці, Туркинці*.

Серед однокомпонентних ойконімомоделей особливе місце займають найменування населених пунктів із демінутивними суфіксами *-к-, -ик-, -ечк-, -ичк-, -ин-к-, -ан-к-, -нячк-, -чунк-, -уват-к-, -ок-, -чик-, -ян-к-, -івочк-а* (3,3 % від загальної кількості назв). Найбільшу за обсягом групу становлять назви поселень, які вказують на певні ознаки іменованого географічного об'єкта (1,5 %): *Вільшанка, Дібрівка, Кам'януватка*. Виявлено низку ойконімів-демінутивів, у основах яких лежать особові імена людей (1,2 %: *Владиславчик, Єлизаветка, Половинчик*), назви відомих водних об'єктів, населених пунктів або мікротопонімів (0,5 %): *Виноградка, Кирилівка, Ладижинка*. Незначна кількість денотатів мотивується загальними назвами людей (0,1 %): *Княжок, Литвинок*.

На території Черкащини не набули значного поширення ойконіми з афіксом *-ець* (0,6 %). Більшість із них – квалітативні деривати, що виражають ад'єктивні відношення до реалій, засвідчених в їхніх основах (46,7 %: *Берестовець, Яворовець*). Майже однаковою продуктивністю характеризуються назви населених пунктів на *-ець*, похідні від антропонімів (26,6 %: *Булатець, Орловець*) та ойконімів (20 %: *Богуславець, Піківець*). Поряд з цим зафіксовано відетнонічне утворення, що вказує на переселенців з інших країн (6,7 %: *Литвинець*).

Ойконімікон Черкащини ХІХ – поч. ХХ ст. реєструє 43 назви на *-щин-а, -івщин-а* (1,8 %), з них лише 9 онімів фігурує в сучасній системі назв поселень, що зумовлено занепадом дрібного землеволодіння. Домінують відонімні ойконіми, мотивовані слов'янськими іменами відапелятивного походження (48,8 %): *Безмозківщина, Голубівщина*. Порівняно сталою

продуктивністю відзначаються назви поселень, утворені від повних, усічених та усічено-суфіксальних церковно-християнських імен (34,9 %): *Гаврилівщина, Ивахнівщина, Тамарівщина*. Про міграційні процеси місцевого населення інформують відойконімні похідні (7 %: *Буковеччина, Канівщина*). Незначною кількістю представлені посесивні ойконіми, твірними лексемами яких виступають апелятивні назви на означення людей за різними їхніми характеристиками (9,3 %): *Бойківщина, Майорщина*.

До однокомпонентних назв населених пунктів, утворених морфологічним способом, належать також ойконіми, твірні основи яких зазнали усічення (2,1 %). Більшість таких номінацій має локативне (60,8 %: *Згар, Коритня*) та посесивне (39,2 %: *Костянтинівка, Русалівка*) значення. Аналіз дериваційної структури усічених ойконімів підтверджує домінування елізійних змін, наслідком яких є поява нових суфіксальних засобів творення, зокрема *-к-* із *-ск-* / *-ськ-* (47,1 %): *Закревка, Сушківка*. Спада тенденція характерна для найменувань поселень, в основі яких зафіксована субституція формантів *-ск-* – на *-щин-* (*Малиновській – Малинівщина*), *-ск-* – на *-ч-* (*Глинський – Глинча*), *-ск-* – на *-івк-* (*Леценський – Ліщинівка*). Кілька прикладів репрезентують складні утворення, в яких під впливом процесу усічення простежується випадання одного з компонентів (*Байковщина, Кудашеве*).

Не набули широкого поширення (відповідно 0,5 % та 0,2 % від загальної кількості номінацій, утворених морфологічним способом) конфіксальні та префіксальні деривати, які первісно були назвами-орієнтирами, що вказували на місцезрештування новоутвореного поселення. В сучасному ойконіміконі Черкаської області нараховується 4 конфіксальні та 3 префіксальні деривати (*Загородище, Межиріч, Придніпровське*).

Незначна кількість назв поселень Черкащини сформувалася за допомогою суфіксів *-иц-е* (0,08 %: *Заводище*), *-иц-я* (0,08 %: *Медведиця*), *-ник* (0,08 %: *Помийник*), *-ух-а* (0,04 %: *Ревуха*), *-ниц-я* (0,04 %: *Городниця*), *-ильн-я* (0,04 %: *Затопильня*) та *-ич* (0,04 %: *Янич*). За семантикою твірних основ це – найменування, мотивовані слов'янськими антропонімами, та локативно-квалітативні похідні. Лише 5 ойконімів Черкаської області (0,2 %) утворені шляхом аббревіації. Виникли вони на початку ХХ ст. і мають ідеологічне забарвлення (*Комінтерн, Юрбас*).

Серед однокомпонентних денотатів чільне місце займають найменування, утворені лексико-семантичним способом деривації.

Локальні особливості топонімної системи Черкащини сприяли появі назв поселень, мотивованих гідронімами (2,2 % від загальної кількості онімів: *Багва, Коврай*).

5,04 % назв поселень Черкащини становлять відтопографічні найменування. Тут можна виділити такі основні групи ойконімів у плюральній та сингулярній формі, які мотивовані:

- а) ландшафтно-топографічними термінами (1,3 %: *Долинка, Балка, Яри*);
- б) економіко-географічними термінами (1,04 %: *Будки, Левада, Тартак*);
- в) геоботанічними термінами (1 %: *Берест, Вільхи, Кругляк*);
- г) термінами, що стосуються типів поселень і помешкань (0,9 %: *Городок, Митниця, Хутори*);
- г) гідрографічними лексемами (0,7 %: *Брідок, Криничка, Потоки*);
- е) апеллятивами із квалітативним значенням (0,1 %: *Затишок, Таганча, Хрести*).

Чималу групу формують номінативні сингулярні назви населених пунктів, похідні від особових назв людей (6,9 %). Базовими твірними лексемами ставали передусім прізвищеві назви на *-ськ / -цьк-* (2,2 %: *Андріївський, Бобринський, Яневський*), *-к-, -ик, -ок* (0,8 %: *Голубка, Рудик, Стручок*), *-енк-о* (0,5 %: *Безвершенко, Захарченко, Фесенко*), рідше – інші суфіксальні (1,8 %) та неускладнені словотвірними формантами антропоніми (1,4 %: *Гедзь, Кошмак, Саранча*). Кількісно обмеженими є найменування поселень, що виникли в результаті ойконімізації жіночих імен та прізвищ (0,2 %: *Даря, Філіція*).

Вказівка на рід, що заснував населений пункт, чітко простежується в родових ойконімах (6,1 %). Більшість плюральних назв населених пунктів утворена від слов'янських найменувань відапеллятивного походження (4,7 %: *Каленики, Пішки*). Частина множинних номінацій походить від церковнослов'янських особових імен людей (1,4 %: *Богдани, Демки*). Не маємо цілковитої впевненості щодо походження назв на зразок *Житники, Ключники, Пекарі*, оскільки вони етимологічно пов'язані як із професіоналізмами, так і зі співзвучними з ними антропонімами.

До посесивних утворень належать генітивні назви поселень, мотивовані антропонімами іменникового (6,4 %: *Казька, Німченків*) та прикметникового (4,2 %: *Зелінського, Панірових*) типу у формі однини чи множини. Базовими лексемами для таких ойконімів є безафіксні або суфіксальні слов'янські особові назви відапеллятивного походження (7,5 %: *Зайця, Соколовського*) та церковно-християнські імена (3,1 %: *Севастьяна, Янків*).

Назви, твірні основи яких безпосередньо пов'язані з маритонімами, оформленими за допомогою суфіксів *-их-а, -к-а*, також вважаємо посесивними ойконімами, що виникли в результаті лексико-семантичної деривації (частка таких онімів в ойконімії краю становить 0,7 %): *Бондарка, Лаврусиха, Шаулиха*.

Аналогічна продуктивність характерна для ойконімів, що виникли в результаті переходу загальних найменувань людей у розряд онімів (0,5 %). За семантикою базових лексем назви поселень класифікуємо на відкатоїконімні, або “переселенські” (0,3 %: *Каневці*), відгідронімні (0,08 %: *Журбинці*) та ойконіми, мотивовані назвами соціальних станів (0,12 %: *Незаможник*).

Багато назв поселень Черкащини – трансойконімні денотати, утворені шляхом семантичного перенесення найменування відомого населеного пункту на новозаселений об’єкт (1,2 %: *Дзенгелівка, Звенигородка, Маньківка*).

Особливе місце в системі однокомпонентних назв населених пунктів Черкащини займають конверсиви на *-ів* (*-ова, -ове, -ово, -ева, -еве*). Досліджуваний ойконімікон фіксує 222 (9,2 %) такі найменування. За семантикою твірних основ більшість назв цієї групи є відантропонімними. Поряд з цим на черкаських теренах виявлено невелику кількість відапелятивних утворень (0,3 %: *Берестова, Ротмистрове*). Серед відонімних назв домінують ойконіми, похідні від слов’янських автохтонних власних особових назв відапелятивного походження (6,7 %: *Безбородьків, Бочково, Сердюкове*). В основі окремих посесивів лежать повні, усічені та усічено-суфіксальні церковно-християнські імена (2,2 %: *Матусів, Олександрове, Ульянов*).

Значно менше зареєстровано ойконімів із посесивним формантом *-ин* (*-ин-а, -ин-е, -ин-о*) (73 назви – 2,8 %). Найбільшу кількісну частку становлять деривати, похідні від особових імен відапелятивного походження з прозорою або затемненою семантикою (2,2 %: *Гарбузин, Іскрине, Кищина*) та від християнських імен (0,6 %: *Оксанина, Трощин, Теклине*).

8,6 % назв становить решта субстантивованих найменувань, мотивованих апелятивами (6,8 %) та антропонімами (1,8 %). Семантична та словотвірна структура ойконімів аналізованого типу характеризується наявністю різноманітних значенневих підгруп. Вони номінують географічний об’єкт за певною ознакою: топографічною (*Водяницький*), природною (*Вишневе*), посесивною (*Капітанське*), квалітативною (*Вільна*) тощо.

Загалом система однокомпонентних назв населених пунктів Черкащини сформована в межах 28 топонімічних типів із кількісним домінуванням ойконімів із суфіксом *-івк-а*, генітивних структур та конверсивів на *-ів*.

Третій розділ дисертації – “Дво- та багатокомпонентні назви населених пунктів Черкаської області” – присвячено описові структури та семантики складних і складених ойконімів, що об’єднують дві і більше лексем.

Найбільшу групу формують двокомпонентні назви населених пунктів (9,8 %), головною частиною яких є іменник, поєднаний з атрибутивним членом (прикметником, рідше іменником та числівником) (*Долини-Балки, Кузьмина Гребля, Павлівка Перша*). Домінантна модель “прикметник + іменник” – це переважно поєднання адміністративно-господарських чи географічних термінів із якісними (*Біле Озеро*), присвійними (*Горохова Діброва*), відносними (*Вільшана-Слобідка*) прикметниками та ад’єктонімами (*Конельські Хутори*).

На досліджуваній території засвідчено чимало багатослівних описових конструкцій (4,6 %), що відзначаються різноплановим семантичним навантаженням складників. Майже однакова тенденція розвитку характерна для описових сполучень, першими компонентами яких виступають ойконіми (2,2 %: *Звенигородка з передмістям Чернячка*) або адміністративно-господарські терміни (1,8 %: *Селище залізничної станції Валява*). Декілька синтаксичних структур аналізованого типу – це поєднання квалітативного прикметника чи ад’єктоніма з іншими онімами (0,3 %: *Згарський при Богословці, Церковн. хутора: 1*). не набули поширення прийменниково-іменникові номінації, т. зв. топоніми-орієнтири (0,04 %: *За переваломъ*).

3,9 % ойконімікону Черкаської області становлять композити, утворені злиттям кількох основ у цілісну лексичну одиницю за сформованими в мові моделями. 49 назв виникло в результаті сполучення основ прикметника та іменника (*Білозір’я*), 33 – двох іменників (*Івангород*). Домінують посесивні композити з антропонімами в першій частині та адміністративно-господарськими термінами *город* (*град, городок*) чи елементом *-поль / -піль* – у другій (*Калинград, Катеринопіль*). Наявне і поєднання числівника з іменником або прикметником (0,25 %: *Першотравневе, П’ятихатки*). Незначною кількістю прикладів представлено сполуки імперативного дієслова з іменником (0,1 %: *Черповоди*), іменника з прикметником (0,1 %: *Дубино-Семенівський*) та двох прикметників (0,04 %: *Черномогильний*).

Місцевий ойконімікон фіксує незначну кількість найменувань (0,2 %), мотивацію назвотворення яких на сьогодні не вдалося встановити (*Сабадаш, Сангари*).

Таким чином, на території Черкаської області зафіксовано 441 дво- та багатокомпонентну назву населеного пункту, різну за будовою та семантикою, що становить 18,4 % від загальної кількості ойконімів.

Лінгвістичний аналіз ойконімії Черкащини дозволяє зробити такі **висновки:**

1. Через постійні спустошливі набіги кочових племен територія сучасної Черкащини інтенсивно заселялася досить пізно – лише на межі XIV –

XVII ст., хоча численні залишки колишніх жител і укріплень засвідчують більш ранню колонізацію цього регіону. Первинні ойконіми мотивувалися особовими іменами посесорів чи першопоселенців та локативно-квалітативними особливостями місцевості.

Списки населених пунктів (1862, 1885, 1895, 1900, 1924 – 1925, 1926 pp.) та адміністративно-територіальні довідники (1946, 1957, 1966, 1971, 1981, 1987, 1989 pp.) яскраво ілюструють зміну кількості поселень, підтверджуючи постійну динаміку ойконімікону навіть у XX ст. У кінці XIX – I третині XX століття спостерігається збільшення найменувань за рахунок розвитку фільварково-хутірської системи господарювання. За останніми підрахунками, сучасний ойконімікон Черкаської області складають назви 833 населених пунктів, із них – 16 міст, 18 селищ міського типу та 799 сільських поселень.

2. Дериваційні процеси в системі найменувань населених пунктів Черкащини відбувалися за такими самими принципами та моделями, які характерні і для інших регіонів України. Домінантними для місцевого ойконімікону стали назви, утворені лексико-семантичним способом (799 онімів, або 33,3 % від загальної чисельності назв). Дещо поступаються у кількісному відношенні ойконіми, що виникли шляхом морфологічного (суфіксального) способу творення (598 назв, або 24,9 %). У результаті субстантивзації прикметників з'явилося 496 ойконімів (20,7 %). Чільне місце в ойконіміконі Черкаської області займають назви-словосполучення (346 онімів, або 14,4 %) та композити (95 назв, або 3,9 %). Малопоширеними виявилися усічені (51 назва, або 2,1 %), конфіксальні (11 онімів, або 0,5 %) та префіксальні (4 назви, або 0,2 %) номінації.

3. За семантикою твірних основ в ойконіміконі Черкащини розмежовуються відонімні та відапелятивні номінації. Домінантними є відантропонімні найменування із посесивним і патронімічним значеннями, твірними лексемами яких були автохтонні (40,7 %) та церковнослов'янські (18,3 %) імена. З-поміж відонімних дериватів диференціюється група назв поселень, мотивованих ойконімами (10,5 %) та гідронімами (3,8 %), і найменування, утворені від лексем на означення роду заняття поселенців або їхнього соціального статусу (2 %). Незначну продуктивність мають ойконіми, похідні від етнонімів і катойконімів (0,9 %).

Серед відапелятивних номінацій населених пунктів засвідчено значну групу назв, мотивуючими лексемами яких є: 1) адміністративно-господарські (8,3 %) та географічні (7,8 %) терміни, які функціонували самостійно або в поєднанні з атрибутивним компонентом чи апелятивом; 2) субстантивовані прикметники, що виражали квалітативну чи локативну ознаку поселення (4,8 %); 3) флоро- та зоонайменування (2,9 %).

4. Специфічними рисами ойконімії регіону можна вважати функціонування генітивних та номінативних посесивів, відантропонімних назв поселень із суфіксом *-івк-а*, ойконімізованих ад'ектонімів, локативних трансонімізованих номінацій, мотивованих гідронімами, двокомпонентних назв-словосполучень. Кількісно великою є група найменувань-конверсивів на *-ів*, *-ин*. Суфіксальні деривати на *-івц-і*, *-инц-і* та префіксальні утворення відзначаються низькою продуктивністю.

5. Аналіз словотвірної, семантичної та мотиваційної структури назв поселень Черкаської області дає можливість стверджувати, що, незважаючи на досить пізнє у хронологічному відношенні становлення цієї ойконімії системи, місцевий ойконімікон сформувався на основі загальноукраїнських принципів та моделей номінування з незначними територіально-диференційними вкрапленнями.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Бурковецька І. С. Словотвірна структура ойконімії Уманщини // Студії з ономастики та етимології. 2002. – К.: “Кий”, 2002. – С. 31–34.

2. Бурковецька І. С. Ойконімія західної Черкащини у дериваційному висвітленні // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. I. – С. 65–68.

3. Гонца І. С. Посесивні назви населених пунктів Черкащини // Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наук. праць. – Вип. 14. Книга 1. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 100–104.

4. Гонца І. С. Субстантивація як спосіб творення назв поселень Черкащини // Науковий збірник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”. Випуск II. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – С. 290–294.

5. Бурковецька І., Кривошея І. Ойконіми Уманщини як пам'ятки мови доби Козаччини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 189–191.

6. Бурковецька І. С. Ойконіми Уманщини як джерело вивчення архаїчних мовних явищ // Лінгвогеографія Черкащини. – К.: Знання, 2000. – С. 68–70.

7. Бурковецька І. С., Герета Н. М., Кривошея І. І. З історії землі Тальнівської // Актуальні проблеми лінгвістики і лінгводидактики. Зб. матеріалів загальноуніверситетської звітної наукової конференції студентів, аспірантів і викладачів кафедри української мови та кафедри іноземних мов (11–12 квітня 2000 р.). Ч. I. – Умань, 2000. – С. 45–46.

8. Бурковецька І. С. Відантропонімі назви населених пунктів Уманщини // Мова у слов'янському культурному просторі: Тези доповідей і повідомлень. Міжнародна наукова конференція. Умань, 23–25 травня, 2002 р. – Умань: Графіка, 2002. – С. 89.

9. Бурковецька І. С. Відантропонімі ойконіми Черкащини // Вісник Уманського педуніверситету. Філологія (мовознавство): Зб-к наук. праць / В. Г. Кузь (гол. ред.) та ін. – К.: Знання України, 2004. – С. 21–28.

10. Гонца І. С. Відтопонімі назви поселень Черкащини // Традиційне і нове у вивченні власних імен: Тези доповідей міжнародної ономастичної конференції. Донецьк – Горлівка – Святогорськ. 13–16 жовтня 2005 р. – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2005. – С. 79–82.

АНОТАЦІЯ

Гонца І. С. Ойконімія Черкащини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2006.

У дисертації здійснюється комплексне дослідження ойконімії Черкаської області. Предметом аналізу є назви всіх населених пунктів та об'єктів, що мали статус поселення (1 832 денотати), зафіксовані протягом XI – XXI ст. в актах, літописах, списках, довідниках, на картах тощо. В основу характеристики фактичного ойконімічного матеріалу Черкащини покладено дериваційний принцип. У роботі розглянуто питання колонізації краю, теоретичні засади вивчення найменувань у вітчизняних і зарубіжних студіях, проаналізовано відонімі та відапелятивні назви поселень за словотворчими типами. Визначено домінантні моделі досліджуваної території та з'ясовано особливості їх творення. Водночас прокоментовано зв'язки вказаних номінацій із твірними основами власних назв поселень, окреслено мотиваційні відношення, які виникали між денотатом та ойконімом у момент назвотворення, встановлено вплив екстралінгвальних факторів на процес формування ойконімічної системи Черкащини. Звернено увагу на стратиграфію аналізованого матеріалу та його хронологічні нашарування. Дисертаційне дослідження супроводжує словник ойконімів регіону, де подано історико-етимологічні відомості про населені пункти та їхні твірні етимони.

Ключові слова: ойконім, ойконімікон, ойконімічний процес, ойконімічна система, словотвірна структура, семантика твірної основи, мотиваційні відношення.

АННОТАЦИЯ

Гонца И. С. Ойконимия Черкасчины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, 2006.

Диссертация посвящена комплексному исследованию формирования и развития ойконимов Черкасской области.

Во вступительной части обосновывается выбор темы диссертации, её актуальность, характеризуются источники фактического материала, раскрывается теоретическое и практическое значение работы.

В течение длительного периода территория современной Черкасчины корректировалась в административно-территориальном строе. Часть земель анализируемого региона была составляющими компонентами Киевской, Винницкой, Черниговской, Малороссийской, Полтавской губерний. После 1954 года Черкасская область – это целостная единица, состоящая из 20 районов. Массовое образование новых населённых пунктов Черкасчины относится к XVII – XVIII вв., что было обусловлено такими общественно-политическими процессами, как развитие феодальных отношений, монголо-татарские набеги, экспансия Литвы, Польши, России, перманентные колонизационные волны населения Западной Украины, Полесья, Левобережья.

Классификация черкасского ойконимикона произведена на основе изучения структуры названий, что позволило выделить три модели: однокомпонентные, двух- и многокомпонентные названия населённых пунктов.

В диссертации определено, что среди ойконимов первой группы доминирующим является лексико-семантический способ деривации. Как наиболее продуктивные выделяются генитивные и номинативные сингулярные и плюральные названия. Немного уступает в количестве образований морфологическая деривация, в частности суффиксация (*-іvk-a*, *-іvc-i*, *-инц-i*, *-щин-a*, *-іvщин-a*, *-к-*, *-ець*). Значительное место в ойконимической системе Черкасской области занимают названия-конверсивы на *-іv*, *-ин*.

Детальный анализ двух- и многокомпонентных ойконимов позволяет зафиксировать структурную разнотипность словосочетаний, однако наблюдается превалирование образований, в состав которых входят имена существительные и прилагательные. Особенность этого типа номинации состоит в возможности формирования полной или частичной бинарной оппозиции. Наименьшей регулярностью среди составных ойконимов

отличаются трёхчленные наименования, которые возникли вследствие соединения названия населённого пункта или имени прилагательного с административно-территориальным термином или апелятивом “часть” и числительным. Зафиксирован единичный случай образования топонима-ориентира, составной лексической базой которого стала модель “предлог + имя существительное”. Среди композитных ойконимов Черкасчины доминируют названия, образовавшиеся путем сочетания существительного и прилагательного.

Установлено, что по семантике производных основ в ойконимийной системе Черкасского края выделяются отонимные и отапелятивные денотаты. Преобладают отонимные номинации с посессивным и патронимическим значениями, производные от автохтонных и церковнославянских наименований. Заслуживает внимания факт популяризации отмаритонимных посессивов. Часто становились производной основой в процессе номинации новообразованных поселений названия населённых пунктов, а также гидрообъектов.

Среди ойконимов второй группы фиксируется доминирование дериватов, мотивирующей лексемой которых выступают административно-хозяйственные и географические термины, флоролексемы, а также имена прилагательные с качественной семантикой.

Результаты исследования названий населённых пунктов Черкасчины свидетельствуют о том, что, несмотря на молодость этой ойконимийной системы (позднее заселение, значительное количество ойконимизированных адъектонимов, локативных трансонимизированных ойконимов, денотатов с префиксоидом *ново-*, экспансия суффикса *-івк-а*, доминирование отантропонимических образований и др.), в целом наблюдается преобладание общеукраинских черт, свойственных ойконимиконам других регионов Украины.

Историко-этимологическую информацию о существующих и исчезнувших населённых пунктах Черкасской области фиксирует словарь ойконимов исследуемого региона.

Ключевые слова: ойконим, ойконимикон, ойконимный процесс, ойконимная система, словообразовательная структура, семантика производных основ, мотивационные отношения.

ANOTATION

Hontsa I. S. Oikonymy of Cherkasy region. – Manuscript.

Dissertation for the scientific degree of candidate of philological sciences in speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Kyiv National University named after Taras Shevchenko, Kyiv, 2006.

A complex research of oikonymy of Cherkassy region is done in the dissertation. The names of all the populated sites and objects having the status of a settlement (1832 denotes), fixed during the XI–XXI centuries in the acts, chronicles, lists, reference books, maps etc. are investigated. The process of analysing the oikonymic material of Cherkasy region is based on the derivation principle. The issues of colonization of the area, theoretical grounds for studying names in Ukrainian and foreign scientific schools are considered. Oikonyms, based both on proper and common names, are analysed according to their derivational types. The dominant derivational models of the investigated territories are defined. The peculiarities of their formation are found. Simultaneously, the ties of the above mentioned nominations with the derivational bases of the names of settlements are described. The relations of motivation which are created between the denotate and oikonym at nominating are shown. The influence of the extralinguistic factors on the process of the formation of the oikonymic system of Cherkasy region is defined. The issues of stratigraphy of the material under analysis and its chronological layering are dwelled upon. The supplement comprises a vocabulary of regional oikonyms, which gives historical and etymological information about the settlements and their derivational etymons.

Key words: oikonym, oikonymicon, oikonymic process, oikonymic system, derivational structure, semantics of derivational base, relations of motivation.